

Iveta JAUGAITĖ

# TONI MORRISON: ATMINTIS, TRAUMA IR ISTORIJA, KURIOS NEGALIME PAMIRŠTI?

*Šis straipsnis aptaria rašytojos Toni MORRISON (g. 1931) kūrybą. Trumpai apžvelgus jos biografiją gilinamasi į esminius kūrybos bruožus – nūsiskimą nuo „baltojo žvilgsnio“, skaitytojo įtraukimą į knygos pasaulį, oralinės kalbos vartojimą naratyve, kalbos politinį atgaivinimą. Knyga „Mylimoji“ („Beloved“, 1987) pasakoja apie traumą, istoriją, praeities ir dabarties sankirtą. Žiūrint paraleliai į Ellen Gallagher darbą identifikuojamas periferinės istorijos centriškumas šiuolaikinėje literatūroje.*

*TONI MORRISON: MEMORY, TRAUMA AND HISTORY  
WHICH CANNOT BE FORGOTTEN?*

*The article by the literature researcher Iveta JAUGAITĖ explores the creative work of Toni MORRISON (b. 1931). After taking a brief look at her life, the article analyses the main traits of her work: the turn away from the 'white gaze', the inclusion of the reader in the creation of a book, the use of oral language in her literature, and the political revival of language. By looking more closely at Beloved (1987), the article explores trauma, history, and the collision of the past and the present. The centrality of peripheral history is identified by taking a parallel look at Ellen Gallagher's work.*

*The past colours the present and the present contorts the past.*

*Toni Morrison*

Sunku įsivaizduoti šiuolaikinę Ameriką, netgi anglakalbę, literatūrą be Toni Morrison (g. 1931). Vienas galingiausių ir įspūdingiausių literatūrinių balsų XX amžiaus pabaigoje iki šiol lieka monolitiniu postkolonializmo, atminties, traumos, istorinio suvokimo šaltiniu. Neįmanoma lengva ranka nurašyti jos svarbumo, jos 1993 metais laimėtos Nobelio premijos, pasidėti tvarkingai į poststruktūralistinės įvairovės ir fragmentiškumo lentynėlę. Ši rašytoja perrašo kanoną. Toni Morrison priverčia dar kartą permąstyti, kaip mes rašome praeitį, ir reikalauja pripažinti tos praeities balsą šiuolaikiniame – XXI amžiuje. Nagrinėjant anglakalbę literatūrą, Toni Morrison yra šaknys ir kaulai gilinantis į sudėtingą, pilkąją literatūrinės istorijos ir kanono pusę. Siekiant nepamiršti šios svarbos, šis straipsnis primins ir peržvelgs esminius jos literatūros bei filosofijos tropus.

Toni Morrison tikrasis vardas yra Chloe Ardelia Wofford; Toni buvo pravardė, kuri kilo iš jos krikšto vardo Antanas – nuo šv. Antano Paduviečio; *Anthony* (angl.) pritaikoma tiek moteriškai, tiek vyriškai giminei – krikšto, kurį ji priėmė būdama dvylikos metų. Pavardę Morrison ji vėliau perėmė iš savo vyro Haroldo Morrisono, su kuriuo išsiskyrė 1964 metais. Rašytoja gimė Loreino mieste Ohajuje, visuomenėje, kuri nebuvo išskirtinai afroamerikietiška, joje pynėsi imigrantai iš įvairių pasaulio kampų – italai, lenkai, žydai. Toni šeima nebuvo turtinga, namus keisdavo dažnai, nes tiesiog neišsimokėdavo kelių dolerių nuomos. Atsiminimas, kurį Toni dažnai mini iš vaikystės – tai, kaip jos tėvas, pamatęs baltaodį vyrą, ryškiai išgėrusį, kylantį laiptais link jų namų, instinktyviai pagalvojo, kad šis kelia grėsmę jo dukroms. Tad Toni tėvas jį numetė nuo laiptų ir išmetė į gatvę, jam įkandin dar mesdamas Toni triratį. Rašytoja juokiasi, kad labiausiai jai buvo gaila triračio, ir ji neįsivaizduoja jokios baimės, tik pasididžiavimą, saugumą, kad juodaodis vyras gali pasipriešinti baltaodžiui, apginti save ir savo šeimą. Toni tėvas nekentė baltaodžių, ji mini, kad galbūt dėl to, jog jam yra tekę matyti nulinčiavimą Džordžijoje, tačiau jos mama atsivėrė šią neapy-

kantą nekreipdama dėmesio į rasę – spręsdama apie kiekvieną žmogų individualiai.

Toni Morrison baigė tuo metu daugumos afroamerikiečių lankomą Howardo universitetą. Rašytoja prisimena, kad dalykas, ją šokiravęs labiausiai, tai buvo ne aplinkinių rasizmas už Howardo universiteto ribų, o dominuojantis *kolorizmas* paties universiteto ribose. Šią temą Toni vėliau nagrinėjo savo kūryboje – socialinį klasifikavimą, pagrįstą odos šviesumo arba tamsumo gradavimu. „Buvo toks dalykas, vadinamas ‘popierinio maišelio testu’ – tamsesnė nei popierinio maišelio oda tave įrašydavo į vieną kategoriją, o šviesesnė buvo kita, labiausiai privilegijuota, kategorija. Aš maniau, kad tai yra idiotiškos preferencijos“ (Als, 2003). Po Howardo Toni Morrison gavo magistro laipsnį Kornelio universitete, kur ji baigė Amerikos literatūros specialybę. Po baigimo rašytoja grįžo į Howardą mokinti, susitiko ir vėliau išsiskyrė su savo vyru, liko su dviem berniukais – Fordu ir Slade’u.

Toni Morrison tapo „Random House“ grožinės literatūros redaktore ir ja liko tol, kol jau galėjo išlaikyti save ir savo šeimą iš rašymo. Rašyti pradėjo būdama tik 39-erių, kiekvieną dieną atsikeldama ketvirtą ryto ji penkerius metus rašė savo pirmąją knygą „Mėlyniausioji akis“ („The Bluest Eye“, 1970). Knygos pagrindinės herojės norą turėti mėlynas akis įkvėpė Morrison vaikystės draugė. Dvi dešimtmetės mergaitės ginčijosi apie Dievo egzistavimą, Toni argumentavo, kad jis egzistuoja, jos draugė baigė diskusiją viską nuneigiančiu koziriu – „Dievas negali egzistuoti, nes jau dveji metai meldžiu jį mėlynų akių, o jų vis dar neturiu“. Toni juokiasi pagalvojusi: „Ačiū Dievui, kad ji neturi mėlynų akių, kaip baisiai ji atrodytų“ (Yentob, 2015). Tačiau šis incidentas pradėjo

knygą, kuri pabrėžė būdingiausius Toni Morrison literatūros bruožus, vėliau ryškėjusius ir teberyškėjančius iki šių dienų.

Kaip leidėja Toni Morrison leido daug stiprių afroamerikiečių ir juodaodžių rašytojų – tarp jų Angela Davis, Muhammad Ali, Gayl Jones, Toni Cade Bambara – kūrybos. 1974 metais Toni sukompiliavo vadinamąją Juodąją knygą („The Black Book“), kur sudėjo nuotraukas, piešinius, dainas, laiškus, iškarpas ir kitus dokumentus, fiksuojančius juodaodžių Amerikoje istoriją nuo vergijos iki modernių laikų. Po „Mėlyniausiosios akies“ ir kelių kitų knygų („Sula“, 1973; „Song of Solomon“, 1977; „Tar Baby“, 1981) Toni parašė knygą „Mylimoji“ („Beloved“, 1987), už kurią gavo Pulitzerio premiją ir netrukus Nobelio premiją. Tuo metu rašytoja tapo vienu grandioziškiausių literatūrinių balsų visame pasaulyje ir išliko tokia iki šių dienų.

Toni Morrison kūryba reikalauja dėmesio. Išskirtinio, atidus, jos skaitymas yra istorijos, atminties, kalbos konfrontacija. Vienas esminių jos kūrybos bruožų yra „baltojo žvilgsnio“ atsikratymas – rašymas ne aiškinant juodaodžių istoriją, patirtį, kultūrą baltaodžiams, o rašymas afroamerikiečiams apie juos pačius. „Amerikos literatūroje afroamerikiečiai vyrai rašytojai visai pateisinamai rašo knygas apie jų opresiją“, – sako ji. „Konfrontuodami engėją, kuris yra baltaodis vyras arba baltaodė moteris. Tai rasė. Ir tai, kas apibrėžia tave tose aplinkybėse, yra baltaodis mąstymas – pasako tau, ar tu esi nusipelnęs, ar panašiai. Ir kol tai yra tavo užsiėmimas, tu save gini nuo to. Reaguoji į tai. Reaguoji į apibrėžimą – sakai, jog tai netiesa. Afroamerikietės moterys niekada taip nedaro. Jos niekada nerašo apie baltaodžius vyrus. Man negalėtų rūpėti mažiau – aš nenorėjau švaistyti savo jėgų neig-

Toni Morrison. Niujorkas. Nuotraukos autorius – Tim KNOX. [www.theguardian.com](http://www.theguardian.com)



dama šį žvilgsnį“ (Leve, 2012). Šis atsisakymas rašyti kaip atskaitos tašką nuolat turint baltaodžių kanoną taip pat yra afroamerikiečių, kaip ir Afrikos, literatūros vientisumo atsisakymas – klasifikavimo komplikavimas, atsisakymas rašyti apie vienalytiškumą išskirtinai komplikuojuose ir įvairialypėje istorijoje. Paklausta, ar kada nors Toni rašys ne apie rasę, rašytoja labai teisingai atsako, kad tiek Tolstojus, tiek Zola, tiek Jamesas Joyce'as rašo apie rasę – ar jų to paties būtų klausama? „Žmogus, manęs to klausiantis, nesupranta, kad ji arba jis yra taip pat rasė“, – sako Toni. Turėjimas įrodyti, kad gali rašyti apie baltaodžius arba baltaodžiams, yra gėdinga, – teigia rašytoja, – ir šis supratimas, kad niekas nėra atskirtas nuo rasės, leidžia apie istoriją rašyti teisingai (*truthfully*), t. y. tiesos, kaip atskaitos, tašką turint tikrai save.

Šis teisingas rašymas yra iš esmės klausimo iškėlimas ir jo apmąstymas pasitelkiant kalbą. Tai dar vienas esminis Toni Morrison rašysenos bruožas – šnekamosios kalbos įveiklinimas literatūroje. Ne vienas yra pastebėjęs, kad kalbėti su Toni – tai tas pat, kas ją skaityti: parašyta kalba yra oratorinė, oralinė, pabrėžianti ryšį su senąja oraline pasakojimų tradicija, vis dar tebevraujančia kai kuriose Afrikos vietovėse. Toni Morrison rašytinė kalba yra įkūnijanti: „Aš norėjau, kad pati kalba būtų tai, kas yra iškeltas klausimas“. Tokia literatūra, imituojanti sakininį pasakojimą (*storytelling*), bando sukurti ypatingą ryšį su skaitytoju – kaip Walteris Benjaminas yra apibendrinęs, „pasakotojas yra žmogus, kuris pataria savo skaitytojams. <...> Patarimai, jausti į tikro gyvenimo fabriką, yra išmintis“ (Benjamin, 1999, p. 86). Toni Morrison knygos kaip tik ir yra *išmintingos*, jeigu, kaip Benjaminas tęsia toliau, pasakotojas nuo rašytojo skiriasi tuo, kad rašytojas save izoliuoja: Morrison pabrėžia, kad jos darbuose kūryba vyksta beskaitant – pasakojimą sujungia, prisimena, atranda skaitytojas jos padedamas. Skaitytojas Toni kūryboje yra aktyvus, jis verčiamas mąstyti. Galima pastebėti, kad daugumoje rašytojos knygų visa istorija yra pirmuosiuose puslapiuose. Skaitytojai skaito toliau domėdamiesi, *kaip* tai įvyko, arba dėl kalbos, sako Toni Morrison.

Kitas esminis jos rašymo kalbos bruožas yra kalbos atgaivinimas ją prikeliant iš politinio, sociologinio merdėjimo. Šią temą rašytoja meistriškai nagrinėja savo Nobelio premijos kalboje, kurioje ji aprašo metaforą – du jauni žmonės ateina pas seną, aklą išmintingą moterį ir klausia ją: „Sene, aš turiu savo rankoje paukštį. Pasakyk man, ar jis gyvas, ar miręs“. Ji neatsako, ir klausimas yra pakartojamas: „Ar paukštis, kurį laikau, gyvas, ar miręs?“ Ji vis dar neatsako. Ji yra akla ir negali matyti savo lankytojų, juo labiau to, kas yra jų rankose. Ji nežino jų spalvos, lyties ar šalies. Ji žino tik jų motyvą. Senės tylą yra tokia ilga, kad jaunuoliai sunkiai suvaldo savo juoką. Galų gale ji atsako, ir jos balsas yra minkštas, bet griežtas. „Aš nežinau, – ji sako. – Aš nežinau, ar paukštis, kurį laikote, yra miręs, ar gyvas, bet aš žinau, kad jis yra jūsų rankose. Jis yra jūsų rankose“ (Nobel Lecture, p. 318). Toni tęsia, kad taip akloji moteris nusuka dėmesį nuo galios tvirtinimo į instrumentą, per kurį ta galia yra rodoma. Šią metaforą rašytoja toliau nagrinėja kaip ryšį tarp paukščio (kalbos) ir moters (patyrusio rašytojo) ir identifikuoja nebe-gyvą kalbą ne kaip kalbą, kuri yra neberašoma, nebekalbama,

tačiau kaip sustingusią kalbą savo turiniu ir besimėgaujantią savo pačios paralyžiumi. Išjudinimą iš paralyžiaus anglų kalboje Toni Morrison kaip tik ir stengiasi pasiekti kalbėdama apie juodaodžių gyvenimus, patirtį, istoriją – tai, ką dauguma norėtų pamiršti ir užglaistyti.

Rašymas apie traumą yra neįmanomas, viena vertus. „Kalba niekada negali apibūdinti vergystės, genocido, karo. Ir ji neturėtų geisti šios arogancijos galėti tai padaryti. Jos galia, džiaugsmas yra jos siekyje neapsakomo“ (Nobel Lecture, p. 321). Šis siekis dominuoja Toni kūryboje, jos knygoje brutalumas yra toks subtilus, toks žmogiškas, kad kraupumas kyla ne skaitant jį, o suvokiant. „Mylimoji“ pasakoja apie vergę moterį, kuri nužudė savo pačios dukrą nenorėdama jos atiduoti į vergiją; „Mėlyniausioji akis“ – apie merginą, kurią prievartavo jos tėtis; „Džiazas“ pasakoja apie vidutinio amžiaus vyrą, kuris nušovė savo aštuoniolikmetę meilužę, ir kt. Smurtas vyrauja knygoje, tačiau jis yra toks tylus ir ramus, kad skaitytoją pagauna lyg iš netyčių.

Čia verta atidžiau išsižiūrėti į traumos naratyvą „Mylimoji“. Sethe, vergė, pabėgusi iš savo vergijos pas uošvę Baby Suggs, ten apsigyvena su keturiais savo vaikais (vieną, mergaitę Denver, ji pagimdo bebėgdama). Pamačiusi savo buvusį vergvaldį atjojant ją parsivežti atgal, Sethe surenka savo vaikus ir bėga į pašiūrę norėdama juos visus ir save nužudyti. Tačiau spėja gerklę perrėžti tik dukrai, kuri vardo dar neturėjo. Vergvaldys, pamatęs, ką ji padarė, jos nebenorėjo, ir, pakalėjusi kalėjime, Sethe grįžta į uošvės namus, kurie dabar yra apsėsti kūdikio dvasios. Vienintelis žodis, kurį ant antkapio savo kūnu išpirko Sethe, yra *Beloved* – nuo kreipinio „Dearly beloved“. Knygos veiksmas vyksta po keliolikos metų, namuose gyvenant jau tik Sethe ir jos dukrai Denver, nes du sūnūs pabėgo nuo apsėstojo namo. Sethe aplanko vyras iš jos buvusios plantacijos, Pauli D, ir jie bando drauge sukurti gyvenimą, tačiau netikėtai namuose atsiranda jauna lygios odos ir nuostabios šypsenos mergina, kuri išniro iš vandens, jos vardas *Beloved* (Mylimoji). Knyga seka kiekvieno veikėjo santykius su dvasia, kuri materializavosi, ir iškelia daug klausimų apie santykį su trauma.

Vienas, dažnai taikomas, skaitymas yra psichoanaltinis – tai froidiška interpretacija, kad Mylimosios grįžimas yra prislėgtosios pašamonės sugrįžimas, kur, norint pasveikti (nuo PTSD), reikia traumą vėl patirti ir ją, taip sakant, perrašyti. Tai iš principo ir įvyksta Mylimoji, kur pabaigoje ši žiauri scena lyg ir pasikartoja – Sethe yra namuose su Mylimąja ir Denver, pamato atvažiuojantį baltaodį vyrą, kuris jai primena jos vergvaldį, reaguoja labai panašiai – girdi kolibrių sparnus, ir viskas, ką ji galvoja, vėl yra „Ne. Nene. Nenene“. Šįkart Sethe puola ne savo vaikus, o patį baltaodį. Nors ją ir sustabdo, Mylimoji išnyksta, Sethe pagaliau rami. Yra įmanoma, kad šis praeities išivaizdavimas iš naujo yra froidišku terminu *Nachträglichkeit* – atidėtas veiksmas, arba atvirkštinis veiksmas. Kaip kritikė Mariangela Palladino mini, „Freudas formulavo šį suvokimą santykiuose su savo traumų išgyvenimu per atmintį, kur pats atsiminimo aktas veikia ne tik kaip ryšys su praeitimi, bet taip pat kaip būdas vėl įvaldyti pamirštas patirtis“ (Palladino, 2008, p. 55–56). Ir čia mes grįžtame prie Morrison minties, kad „praeitis nuspalvina dabartį, o dabartis

iškreipia praeitį“, – trauma, ilgą laiką valdžiusi Sethe gyvenimą, yra išgyvenama dabartyje, ir taip praeitis yra perrašoma, patiriama iš naujo.

Praeities ir dabarties santykis Toni Morrison kūryboje yra visada labai glaudus, fragmentiškas, cikliškas. Dabartis santykyje su praeitimi yra kaip Deleuze'o ir Guattari *rhizomes* (šakniastiebiai) – nuolat paraleliai besivystanti informacija, kuri vienu metu keičia ir yra keičiama. Taip besikeičianti istorija, rašoma fragmentais su daugeliu besikeičiančių pasakotojų, yra išskirtinai postmoderni ir postkoloniali, grąžinanti istoriją ir istoriškumą į diskursą. Čia verta atkreipti dėmesį į skyrių, kuriame pasakotoju tampa Mylimoji:

Mes dabar ne tupim mes dabar stovim bet mano kojos yra kaip mano negyvo vyro akys aš negaliu kristi nes nėra kur kristi vyrai be odos skleidžia garsius garsus aš esu ne negyva duona yra jūros spalvos aš esu per daug išalkusi ją valgyti saulė užmerkia mano akis tie kurie gali mirti yra krūvoje aš negaliu rasti savo vyro to kurio dantis aš mylėjau karštas daiktas kalnas negyvų žmonių karštas daiktas vyrai be odos prastumia juos su pagaliais ten yra moteris su veidu kurio aš noriu veidu kuris yra mano jie krenta į jūrą kuri yra duonos spalvos ji neturi nieko savo ausyse jei aš turėčiau dantis vyro kuris numirė ant mano veido aš iškaščiau ratą aplink jos kaklą iškaščiau ji aš žinau kad ji to nemėgsta dabar yra vietos pritūpti ir stebėti kitus tupinčius tupėjimas yra dabar visada dabar viduje moteris su mano veidu yra jūroje karštas daiktas... („Mylimoji“, straipsnio autorės vertimas)

Mylimosios naratyvas yra sąmonės srautas, nenutrūskantis vaizdinių ir metaforų kratinys, kuris apibūdina ne knygos istorinę plotmę, tačiau vadinamąją *Middle Passage* (vidurinę kanalą) istoriją – tai yra vandenynuose buvusį trikampio formos maršrutą, kuriuo buvo gabenami vergai iš Afrikos į Naująjį pasaulį. Mylimoji, kūdikis, kuris buvo nužudytas, kad nepatektų į vergiją, yra sąsaja su pačiomis juodaodžių vergijos istorijos šaknimis, ji išgyvena gabenimą. Taip Toni Morrison kuria ryšį su kolektyvine istorija, ir knygos dedikacija „Šešiasdešimt milijonų ir daugiau“ įgauna prasmę – tai yra vergijos išgyvenimas, jos reikšmė žmogaus gyvenime. Skaityti šią istoriją yra būti šiek tiek arčiau vienos didžiausių tragedijų žmonijos istorijoje, jos lengvai skaityti neįmanoma.

Čia, manau, verta atkreipti dėmesį į dar vieną menininę, kurios kūryba labai artima tokiam šios istorijos aktualinimui ir gaivinimui – Ellen Gallagher, kurios darbas „Paukštis ranke“ („Bird in Hand“, 2006) vaizduoja juodaodį Atlantą.

Gallagher įsivaizduoja visus paskendusius žmones, kuriuos metė per bortą, pasiklydusius jūroje – tarp jų ir Mylimosios matytas krūvas kūnų – kažkaip vis dar gyvenančius jūroje. Kaip Afrikos populiacijos palikuonys, visuomenė vadinama *Drexciya*, jie gyvena jūros prieblandos zonoje. „Jie tapo beveik jūrine rūšimi – pusiau žmonės, pusiau žuvis“, – sako kritikė Jackie Kay. „Jo *afro* susidaro iš mažyčių pokario paveiksliukų iš žurnalų *Ebony* ir *Sepia*, kurie kinta į tai, kas atrodo kaip medūzų ir planktono formų skraistė. Po juo yra šaknys, kurios primena, kad mirusieji turi šaknis gyvuosiuose – jie kažkaip tęsiasi ir yra nepamiršti“ (Kay, 2008).

Štai taip ir aidi mirusieji Toni Morrison kūryboje. Mirusieji, kaip Mylimoji, antrina gyvųjų pasaulį, primindami apie

traumą, nuspalvindami dabartį. Melodinga šnekamąja kalba ritmingai perteikdama istoriją, Toni Morrison nagrinėja esminius Amerikos ir viso pasaulio kultūros klausimus – kaip ir ką mes atsimeiname? Jos knygos yra paminklai afroamerikiečių istorijai. Su Toni Morrison centras pagaliau numuštas nuo Europos, nuo baltaodžių vyrų literatūrinio kanono, nuo patogios literatūros. Jis atkreipia dėmesį į periferiją, kuri yra naujasis, šių laikų centras. Iš jos mes galime išmokyti, kaip suvokti ne tik traumos istoriją, bet ir save pasaulyje.

Iveta JAUGAITĖ

#### LITERATŪRA

- Hilton ALS. Ghosts in the House: How Toni Morrison fostered a generation of black writers // *The New Yorker* [Tinkle]. – *The New Yorker*, 2003-10-27. [Cituota: 2018-05-25] <https://www.newyorker.com/magazine/2003/10/27/ghosts-in-the-house>.
- Walter BENJAMIN. The storyteller // *Illuminations*. s.l.: Pimlico, 1999.
- Emma BROCKES. Toni Morrison: 'I want to feel what I feel. Even if it's not happiness' // *The Guardian*. [Tinkle]. – 2012-04-13. [Cituota: 2018-05-25] <https://www.theguardian.com/books/2012/apr/13/toni-morrison-home-son-love>
- Christina DAVIS ir Toni MORRISON. Interview With Toni Morrison // *Presence Africaine*. – *Presence Africaine Editions*, 1988.
- Rachel Kaadzi GHANSAH. The Radical Vision of Toni Morrison // *The New York Times Magazine*. [Tinkle]. – 2015-04-12. [Cituota: 2018-05-25] <https://www.nytimes.com/2015/04/12/magazine/the-radical-vision-of-toni-morrison.html>
- Terry GROSS. 'I regret Everything': Toni Morrison Looks Back On Her Personal Life // *NPR*. [Tinkle] 2016-01-22. [Cituota: 2018-05-25] <https://www.npr.org/2015/08/24/434132724/i-regret-everything-toni-morrison-looks-back-on-her-personal-life>.
- Alan YENTOB. Toni Morrison Remembers // *Youtube*. [Tinkle]. – 2015. [Cituota: 2018-05-25] <https://www.youtube.com/watch?v=pjmuZU1ec3o>.
- Jackie KAY. Souls of the sea // *The Guardian*. [Tinkle]. – 2008-04-28. [Cituota: 2018-05-25] <https://www.theguardian.com/books/2007/apr/28/art>.
- Ariel LEVE. Toni Morrison on love, loss and modernity // *The Telegraph*. [Tinkle] 2012-07-17. [Cituota: 2018-05-25] <https://www.telegraph.co.uk/culture/books/authorinterviews/9395051/Toni-Morrison-on-love-loss-and-modernity.html>
- Sarah Ladipo MANYIKA. On Meeting Toni Morrison // *Transition*. – *Writing Black Canadas*, 2017.
- Toni MORRISON. Nobel Lecture.1, s.l.: Georgia Review, t. 49.
- Nell Irvin PAINTER. Toni Morrison's Radical Vision of Otherness // *The New Republic*. [Tinkle]. – 2017-10-11. [Cituota: 2018-05-25] <https://newrepublic.com/article/144972/toni-morrison-radical-vision-otherness-history-racism-exclusion-whiteness>
- Mariangela PALLADINO. History, Postcolonialism and Postmodernism in Toni Morrison's *Beloved* // W. Shands KERSTIN. *Neither East Nor West: Postcolonial Essays on Literature, Culture and Religion*. – *Södertörns högskola: s.n.*, 2008.